

Jens Mammen

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Handling og rationalitet

I indledningen til Katzenelsons artikel angives dens formål, at indkredse begrebet handling, bl.a. gennem at afgrænse det fra menneskelige ytringer, der ikke udgør handlinger, nemlig adfærd, "som imidlertid ikke er artiklens centrale tema og derfor kun berøres som kontrast til handling". Det er dog mit indtryk, at Katzenelson har det andet og mindre eksplicite formål med sin artikel at plædere for, at adfærden - i det mindste kvantitativt - nok spiller en større rolle som menneskelig ytring, end vi er vant til at anerkende i humanistisk orienteret psykologi. Bag fremhævelsen af handlingen som menneskets særtræk strømmer en ofte lidt ironisk antydning af adfærden, og dermed biopsyken, som det, der trods alt fylder mest i menneskelivet.

Jeg vil derfor, på trods af Katzenelsons indledende erklæring, anskue artiklen som et forsøg på at afgrænse to på hver deres måde helt væsentlige sider ved den humane psyke.

Nu kan man altid kritisere en todeling for, at den er for grov, og at der i virkeligheden skulle foretages en meget finere opdeling. Boris Velichkovsky har således for nylig (1994) argumenteret for, at en stor del af psykologiens metodologiske kriser kan henføres til, at der i forståelsen af mennesket kun er brugt højst to analyseniveauer, og at denne forsimpning betyder, at der altid vil være en række empiriske og praktiske kendsgerninger, som ikke kan integreres i psykologisk teori og metodologi, med en række ofte ret ufrugtbare skolestridigheder til følge.

Den samme kritik kunne rettes mod Katzenelsons adskillelse, hvis den havde en karakter, der lagde op til, at analysen stoppede her. Det er imidlertid ikke mit indtryk, at der lægges op til en sådan afsluttende analyse, og jeg vil derfor forholde mig til adskillelsen som et forslag til en opdeling, som vil kunne følges af andre, enten underopdelinger eller opdelinger på tværs langs andre dimensioner.

Men tilbage bliver naturligvis at vurdere, om Katzenelsons opdeling rammer noget væsentligt, om den er konsistent, om den er et egnet redskab til analyse af konkrete eksempler, osv.

Umiddelbart kunne det se ud, som om Katzenelson blot reproducerer den traditionelle ontologiske og metodiske opdeling i åndsvidenskab og naturvidenskab. Handlingen tilhører frihedens rige, adfærden ufrihedens og determinismens. Handling er valg og bevidsthed (i nævnte rækkefølge, hvilket er en pointe). Adfærd er reaktiv eller spontan. Handling forstås ud fra grunde, offentlige eller private, adfærd ud fra årsager, ydre eller indre, umiddelbart kausale eller teleologiske.

Handlinger og adfærd står i et modsætningsforhold til hinanden. Adfærden begrænser handlingens frihed, men må med civilisationens fremadskriden vige til fordel for friheden og rationaliteten (offentlig begrundelseslogik), jfr. henvisningen til Habermas (s. 21).

Men Katzenelson har klart andre ambitioner end denne reproduktion. Dels ønsker han at præcisere og rykke grænsen. Dels ønsker han at fylde de to felter ud med en analyse af deres indre struktur. Og dels vil han argumentere for en intim sammenhæng mellem handling og adfærd, som næppe vil kunne forstås teoretisk, hvis man sætter sig i en af de traditionelle positioner, eller pendler mellem dem. Handlingen begrænses i nogle tilfælde af adfærden, men den realiserer sig også igennem den. Adfærden er råstoffet for handlingens særlige form. Spadsereturen fyldes ud af spontan adfærd, indtryk og associationer. Cykelturen fyldes ud af reaktiv adfærd, f.eks. at holde balancen.

Så vidt jeg kan se, holder Katzenelson sig her dejligt fri af "aspektualisme" eller metodologisk dualisme, der hævder, at friheden og ufriheden blot er to tilgange til de samme fænomener. Katzenelson bestemmer faktisk handling og adfærd som to reelt eksisterende forskellige fænomener eller domæner. Og han har således foretaget det vigtige skridt, som ovennævnte Boris Velichkovsky mener er uomgængeligt for at komme hinsides skolestridighederne, nemlig at transformere de metodologiske forskelle til "ontologiske" forskelle. Handling og adfærd er to sameksisterende virkelige menneskelige ytringer, og ikke bare disse ytringer anskuet fra henholdsvis humanvidenskabelig og naturvidenskabelig synsvinkel! Katzenelson er her fjernt fra nyere nominalistiske strømninger, socialkonstruktivismen m.v., der blot vil sige, at vi kan vælge at "i-tale-sætte" det menneskelige som handling eller som adfærd. Katzenelson er realist, og det lægger han ikke skjul på. Desværre er det lidt af en mangelvare, måske fordi det også er et besværligt standpunkt.

Grundlæggende er jeg altså helt med på Katzenelsons projekt i artiklen og vil indskrænke mig til at se på, hvordan det lykkes. Selvfølgelig lykkes det ikke, sådan helt overordnet, jfr. det besværlige standpunkt. Til dato har ingen fundet ud af, hvordan vi egentlig skal forstå, hvordan de systemer, som er ansvarlige for vores frie handlinger og for vores adfærd, virker sammen. Hvordan skal vi på en gang forstå psykologien som livsvidenskab og hjernevidenskab? Vi har ikke en konsistent forståelse af det. Hvis vi var metodefikserede, ville vi give op og blive eliminative materialister eller socialkonstruktivister. I stedet holder vi fast i vores genstand og finder os i at være

inkonsistente og naive. Måske skulle vi vælge det som motto for den antropologiske psykologi?

Projektet skal bedømmes på, om det bringer os lidt videre i forståelsen af handling og adfærd og deres samvirken, og det mener jeg faktisk, at det gør. Og lidt paradoksalt i forhold til Katzenelsons angivelige formål med artiklen, sker det måske mest ved beskrivelsen af adfærd, bl.a. fordi den eksemplificeres med en række menneskelige ytringer, som gør det klart, hvor meget den menneskelige adfærd faktisk fylder.

På grund af den begrænsede plads vil jeg imidlertid i resten af artiklen nøjes med at fremdrage et par problemer, som har at gøre med afgrænsningen af handling over for adfærd.

Side 19 skriver Katzenelson i forbindelse med spørgsmålet om viljens frihed: "Det drejer sig blot om, hvorvidt en praktik kunne have været anderledes, end den var [...]. Det kunne den, hvis den var en handling, men ikke hvis den var adfærd". Jeg mener, at det er uheldigt at knytte frihedsbegrebet til, hvorvidt en praktik kunne have været anderledes. De fleste naturvidenskabsfolk vil nok i dag mene, at bl.a. kvantemekanikken tvinger os til at antage, at der sker spontane begivenheder i materien, og at alt kunne være gået anderledes, end det faktisk har gjort, herunder altså også både dyriske og menneskelige praktikker. Kategorien "det mulige" må antages at være globalt til stede eller slet ikke. Den er nok en nødvendig forudsætning for frihed og valg, men kan næppe bruges som kriterium. Måske mener Katzenelson bare, at adfærd har et snævrere spillerum end handlinger, og det er måske også tilfældet. Men det er ikke lysende klart, og det forekommer mig, at den spontane adfærd på Katzenelsons afslappede spadseretur i den frie natur er karakteriseret ved en stor grad af spontaneitet og tilfældighed.

Vi må nok lede et andet sted efter den frihed, der karakteriserer den særligt menneskelige handling. Det ville selvfølgelig være nemt, hvis vi antog, at der forud for den frie handling, valget, gik en særskilt viljesakt, en bevidst overlagt beslutning. Denne beslutning kunne ske i forhold til en mental repræsentation af et hypotetisk mulighedsrum. Den menneskelige tænkning er jo karakteriseret ved, at vi kan forestille os det mulige og ikke kun det faktiske eller fortidige. Katzenelson vender sig imidlertid mod denne forståelse, fordi han mener, at en handling sjældent foregår på denne måde. Nogle steder udelukker han helt denne mulighed, hvilket jeg ikke forstår. Jeg kan se, at det er udelukket ved de såkaldte grundhandling, men ikke ved sammensatte eller længerevarende handlinger, hvor Katzenelson henlægger beslutningen til en fra selve handlingen adskilt "for-handling" (s. 13-14). Det afgørende er imidlertid, at der ikke altid foregår en sådan forudgående beslutning. Til gengæld sker der noget undervejs eller efter handlingen, som kvalificerer den til at være handling. Og det er, at dens formål erkendes, dens hensigt, mål, intention, dens "for at". Det er selve denne erkendelse, som er afgørende, denne "hvorfor-viden" (s. 9-10).

Heroverfor står så adfærd, som ikke er intentionel, ikke har hensigt, mål, formål, etc. Dette rejser selvfølgelig straks problemet, hvordan vi så skal klassificere praktikker, eller bredere "ytringer", som på den ene side har et formål, en intention, men hvor denne intention på den anden side ikke erkendes (før, under eller efter ytringen). Det ser ud til, at

Katzenelson løser problemet ved at benægte sådanne ytringers eksistens. Der tales blot om "underbevidste kilder" til praktikker, som ikke er handlinger, men adfærd (s. 9). Naturligvis kan man benægte "underbevidste" intentioner. Men problemet er, at Katzenelson faktisk gør en pointe ud af, at intentionen netop ikke er bevidst i handlingens øjeblik, men først retrospektivt, oven i købet med reference til Kierkegaards "Vi lever forlæns og tænker baglæns" (s. 15). "Ofte, sikkert oftest, er jeg mig ikke intentionen bevidst i handlingsøjeblikket, fx. når det drejer sig om de vaner og automatiserede praktikker der udgør hovedparten af vor hverdag. Men adspurgt kan jeg redegøre for handlingens mål og intention". (s. 9). Hvad nu, hvis jeg ikke bliver adspurgt og heller ikke spørger mig selv? Dumper handlingen så retrospektivt ned i adfærds-kategorien? Eller omvendt: Bliver "vaner og automatiserede praktikker", som jeg eller ville tro var gode eksempler på adfærd, retrospektivt hævet op til handlingskategorien, ved at jeg bliver adspurgt?

Det ser ud til, at denne tvetydighed i sidste del af artiklen erstattes af en mere entydig definition af handlingen som intentionel, uanset om intentionen erkendes eller ej (idet det muligvis nu er underforstået, at intentionen dog altid er erkendbar). Men nu bliver intentionen til gengæld vanskelig at skelne fra den rettedhed (intentionalitet), som også karakteriserer adfærd, hvad enten denne er rettet mod et objekt eller mod opretholdelse eller opnåelse af en indre tilstand, som er adfærdens mål, f.eks. parring eller næringsoptagelse (s. 24), i øvrigt noget i strid med den tidligere karakteristik af adfærd som "uden mål og formål" (s. 10). Men et sådant mål er naturligvis erkendbart, og erkendes vel også faktisk i mange tilfælde, hvilket altså skulle kvalificere adfærd til at være handling? Nej, for nu kræves det, at målet for at være en handlingsintention skal optræde som handlingens begrundelse og ikke dens årsag eller teleologiske mål. Det kræves ligefrem, at "agens [subjektet] kan angive grunde for" målet (s. 25).

Vi er her fremme ved, at handlinger er sådanne praktikker, som er hvad vi kunne kalde målrationalle og ikke blot målrettede. Der var hverken det forhold, at der kunne være foregået noget andet, at der var et formål, eller at formålet var erkendt, som viste sig at være det centrale, men derimod rationaliteten. Vi er dermed havnet i en vigtig adskillelse, og formentlig også en adskillelse, der peger på et særtræk hos mennesket, selv om man nok også kan finde en rudimentær målrationalitet hos vores nærmeste dyriske slægtninge, med mindre "begrundelse" direkte skal forstås som sproglig begrundelse.

Men samtidig er det jo også en meget klassisk adskillelse, der rejser en række nye problemer, som jeg dog vil forbigå her.

Jeg vil derimod afsluttende rejse spørgsmålet om, hvorfor Katzenelson er så længe om at ende i denne klassiske skelnen. Jeg tror, at svaret er, at sporene efter Descartes skræmmer, som det også fremgår klart af artiklens indledning. Descartes fik netop delt menneskets forhold til verden op i to væsensforskellige dele. Det rationelle, erkendende, forhold og den nye naturvidenskabs kausale kropslige forhold. Og de to forhold havde forskelligt objekt. Det rationelle forhold havde i sidste instans subjektet selv som objekt, ligesom i den klassiske rationalisme. Det kropslige forhold var derimod til et

fra subjektet forskelligt objekt, men det var ikke et erkendelsesforhold. Erkendelsesmæssigt var subjektet derfor adskilt fra objektet. Alligevel mener Descartes, i modsætning til den klassiske rationalisme, at subjektet informeres om objektet gennem kroppen, og han lader som bekendt denne information mødes med ratioen i koglekirtlen, hvor omvendt ratioen kan sætte kroppen i bevægelse, i rationelt begrundet handling.

Det er denne models modsigelser (dualismer), som søges overvundet i forestillingen om, at subjektets forhold til objektet ikke er fordoblet, men udfolder sig i praksis eller virksomhed. Rationaliteten ses nu som et træk ved selve det praktiske forhold og ikke som en derfra forskellig instans. Men det stiller et krav om at definere rationaliteten på anden vis end som et autonomt forhold, og det er ikke så let. Hvis rationaliteten bare defineres med begreber som "begrundelse", er man tæt på en sådan autonom (essentialistisk og næsten cirkulær) definition med risiko for at falde tilbage i dualismen. Og det skræmmer naturligvis, og med rette.

Hvad er alternativet? Jeg har ikke det endelige svar. Men jeg vil mene, at vi er nødt til også at forankre rationalitet, som et særligt træk ved praksis, i særlige træk ved de objekter, som den rationelle praksis retter sig imod, ved objekternes indlejring i tekniske, sociale, samfundsmæssige, historiske sammenhænge. Rationalitet er ikke bare en særlig indre kvalitet eller en særlig begrundelseslogik, men er også en praktisk genspejling af særligt menneskelige sammenhænge i den verden, vi står over for (Mammen, 1993).

Referencer

- Mammen, J. (1993). The elements of psychology. In: N. Engelsted, M. Hedegaard, B. Karpatschhof & A. Mortensen (eds.). *The societal subject*. Aarhus: Aarhus University Press, pp. 29-44.
- Velichkovsky, B. M. (1994). The levels endeavour in psychology and cognitive science. In: P. Bertelson, P. Eelen & G. d'Ydewalle (eds.). *International perspectives on psychological science. Volume 1: Leading Themes. Keynote lectures presented at the 25th International Congress of Psychology, Brussels 1992*, p. 143-158. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Ass.